

De repressie van seksuele en religieuze deviantie in Kortrijk en Brugge omstreeks 1500 : een ethisch reveil en een socio-economische verklaring

Sinds Norbert Elias zijn standaardwerk over het civilisatieproces schreef¹, is iedereen het erover eens dat zich in de loop van de geschiedenis een proces van toenemende normering voordeed. Aangezien Elias sindsdien vanuit historische hoek veel tegenkating heeft gekregen, dienen wij kritisch om te gaan met zijn bevindingen. Deze hoofdstelling uit zijn boek is echter overleind gebleven. Zij vormde dan ook het uitgangspunt van ons onderzoek. In dat onderzoek komt Elias voor het overige niet ter sprake. Zijn visie leverde ons een interessante invalshoek op, maar bleek verder weinig bruikbaar. Ons onderzoek naar het civilisatieproces hebben wij op een eigen manier willen voeren.

Bekende en minder bekende wegen naar het civilisatieproces

Norbert Elias heeft zijn vaststellingen gedaan aan de hand van manierenboekjes, geschriften met aanwijzingen omtrent hoe het eigenlijk hoort. Aan de hand van dergelijke traktaten uit de dertiende tot twintigste eeuw, heeft hij de moeilijk zichtbare, maar zich steeds doorzettende civilisatiebeweging trachten te beschrijven. Manierenboekjes waren instrumenten om het individuele gedrag te modelleren. Vandaar dat zij, als één van de weinige bronnen, directe

---

1 N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1936).

informatie verschaffen over het conditionerings- of fatsoeneringsproces². Ook indirect kan men over deze ontwikkeling veel leren. Men baseert zich dan vooral op kunst en literatuur om via mediaire weg dit 'civilisatieproces' te bestuderen. Kunst en literatuur waren immers tegelijkertijd uitingen van de nieuwe gedragscodes en media ter verspreiding ervan³. Schilderijen van Pieter Brueghel de Oude en Hieronymus Bosch, rederijersliteratuur en andere geschriften werden al eerder als bron gebruikt ter bestudering van dit 'beschavingsoffensief'⁴. De 'civilisation des moeurs'⁵ is dan ook geen nieuw onderzoeksterrein. De constatacie dat mensen uit vroegere tijden zich geheel anders, met name 'ongemanierder', 'onbeschaafder' gedroegen dan nu, was voor menig onderzoeker, socioloog, antropoloog of historicus, aanleiding om deze verandering te bestuderen. Hij of zij heeft gepoogd deze evolutie te beschrijven en te verklaren aan de hand van wat de toenmalige participanten aan deze beweging (bewust) hebben geproduceerd en nagelaten.

Aangezien deze 'civilisatie', deze toenemende normering, een grondige wijziging in de beleving, in de mentaliteit inhield, is het onvermijdelijk dat de toenemende beschavingsdruk ook af te lezen valt uit een aantal minder voor de hand liggende maatschappelijke terreinen, waar die zich (onbewust) manifesteerde. Wij denken hierbij in de eerste plaats aan de criminele justitie. Is het niet aannemelijk dat men de nieuwe samenlevingsnormen bewust en onbewust zal toepassen in de strafrechtspraak? Met andere woorden, kunnen wij het voortschrijdende civilisatieproces niet volgen vanuit een zich wijzigende rechtspraktijk? Reeds in 1873 schreef L.O. Pike zijn *History of crime in England, illustrating the changes of the progress of civilisa-*

---

2 N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Aula Paperback CXLVIII (Utrecht, 1987) 119.

3 T. Brandenburg, "De moeder- en maatschapcultus in de Nederlanden omstreeks 1500. De Anna-devotie als symptoom van veranderde opvattingen over huwelijk en gezin", in: H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 105.

4 Deze term nemen we over uit H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam-Leuven, 1988).

5 Terminologie van Robert Muchembled in *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, moeurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Parijs, 1988).

tion.⁶ Muchembled volgde in 1988 dezelfde denkpiste. “[Il faut interroger la justice criminelle] en prêtant plus d’attention aux processus sociaux qu’elle déclenche ou révèle.”⁷ In dit citaat wordt nog een bijkomend element aangereikt: net als kunst en literatuur reveleerde de rechtspraak niet enkel het aan de gang zijnde sociale proces, zij stimuleerde het ook door eveneens modellen voor te stellen: “Classificatrice, elle propose à toute la société des modèles d’adaptation. Elle exerce aussi des pressions, sous de multiples formes, pour produire du conformisme.”⁸ Net als de manierenboeken, die Elias bestudeerd heeft, was de criminele rechtspraak dus een middel, een instrument tot modellering. Daarom hebben wij gepoogd het ‘civili-satieproces’, het proces van toenemende normering, te bestuderen aan de hand van gerechtelijk archiefmateriaal.

De verantwoording van een dergelijke werkwijze ligt in de historiciteit van het recht. “Misdaad is niet een apart soort gedrag waaraan de toeschouwer altijd kan zien dat het crimineel is; pas de afkeuring van de samenleving maakt een daad tot een misdaad.”⁹ De variatie van het strafrecht naargelang van de periode en de maatschappij weerspiegelt daardoor de voortdurende wijziging van de menselijke gemeenschap.¹⁰ Vandaar dat de studie van wat als deviant werd aanzien en bijgevolg werd vervolgd, ook een studie kan zijn van de onderliggende maatschappelijke processen.

Het bronnenmateriaal dat wij gebruikt hebben om deze processen te bespreken, kan gegroepeerd worden onder de noemer van bronnen uit de stedelijke rechtspraktijk. Zij vallen uiteen in twee

---

6 L.O. Pike, *A history of crime in England, illustrating the changes of the progress of civilisation* (2 dln ; Londen, 1873-1876).

7 Muchembled, *L’invention de l’homme moderne*, 136. [ ] toegevoegd.

8 Muchembled vervolgt: “L’une de ses fonctions est de définir clairement un modèle du juste et de l’injuste, ou du bien et du mal d’après le vocabulaire du temps. [...] La criminalisation apparaîtra alors plus clairement comme une forme primordiale du processus de civilisation des mœurs [...]” (Muchembled, o.c., 136).

9 D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen, 1985), 10.

10 F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middel eeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren XCVII (Brussel, 1981) 67; P. Spierenburg, “Criminele geschiedenis - een literatuuroverzicht”, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1981) 256.

groepen: bronnen afkomstig van de stedelijke autoriteiten enerzijds en van de centrale overheid anderzijds. In de middeleeuwse stad stonden immers twee instanties in voor de rechtsbedeling: de wethouders, in casu de schepenen van de stad, en de gerechtsofficier, de vertegenwoordiger van de vorst in de stad. De schepenen stelden de stedelijke wetgeving op, maar hadden hierbij wel het consent van de vorstelijke gerechtsofficier nodig¹¹. Zij die de wetten maakten, oordeelden ook over de naleving ervan; de wetgevers waren dus tegelijkertijd rechters¹². Hun vonnissen werden opgetekend in schepenregisters en zijn nu nog fragmentarisch bewaard. Voor Brugge beschikten we uitsluitend over het *Verluydboek*, een register waarin alleen die strafzaken werden opgetekend waarvoor een lijf- of doodstraf werd gevorderd¹³. Te Kortrijk is iets meer bewaard gebleven¹⁴, maar enkel de *Uutseghboucken* bleken nuttig voor dit onderzoek¹⁵. Dit zijn registers waarin de verbanningen staan vermeld die door de Kortrijkse schepenbank waren uitgesproken.

Een tweede soort bron zijn de rekeningen van de gerechtsofficier. Deze was immers belast met het tenuitvoerleggen van het vonnis en in die hoedanigheid liet hij bronnen na die voor rechtshistorisch onderzoek zeer nuttig zijn. In de baljuws- of schoutrekeningen werden immers de inkomsten en uitgaven van justitie opgetekend. Zij vertonen een grote gelijkvormigheid en zijn voor de bestudeerde periode volledig bewaard¹⁶. Hiermee kunnen ze een aantal van de tekortkomingen van de schepenregisters opvangen.

---

11 J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren LXII (Brussel, 1967) 269.

12 J. Monballyu, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk (1515-1621)*. (Doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, faculteit Rechtsgeleerdheid, 1976) I, 61.

13 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: *Verluydboek (1490-1537)*. Merk op dat deze bron slechts aanvangt in 1490. Voor deze datum zijn geen Brugse registers van criminele rechtspraak bekend. (A. Vandewalle, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge*. Deel I : Oud Archief (Brugge, 1979) 90-93.

14 Zie Monballyu, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk*, I, 21-42.

15 KORTRIJK, Rijksarchief. Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr.2081 (1459-1531) en nr. 902 (1531-1580).

16 R-H. Bautier en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Volume I. Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés de Nord* (Parijs, 1984) 157.

Het vertrekpunt van deze studie was dus de justitiële praktijk, de daadwerkelijke bestraffing van wat als onaanvaardbaar, deviant gedrag werd aangezien. Men dient er wel rekening mee te houden dat bij een dergelijke benadering van de geschiedenis bijna uitsluitend de visie van de wetgevers en rechters aan bod komt, en in extenso van de maatschappelijke klasse waartoe zij behoorden. Zij bepaalden de grens tussen aanvaardbaar en onaanvaardbaar gedrag. Zij maakten gebruik van het justitieapparaat om pressie uit te oefenen, als middel tot civilisatie: "La justice se fait donc ici l'auxiliaire de l'entreprise de moralisation."¹⁷

Sociaal- economische context van het onderzoek

Tot zover het algemeen concept van dit onderzoek. Het dient echter in een concreet geografisch en chronologisch kader te worden geplaatst. Als test-cases hebben we gekozen voor de steden Kortrijk en Brugge in de periode 1459-1537. Het leek ons interessant om na te gaan of er zich verschillen in civilisatie voordeden tussen deze twee steden. Men kan vermoeden dat de mentaliteit van de rechters er verschilde, aangezien zij een andere economische en maatschappelijke achtergrond en context hadden. Kortrijk was in de late Middeleeuwen een regionale stad met een inwonersaantal dat net boven de 5000 lag. Men leefde er voornamelijk van de textielnijverheid, zowel de laken- als de linnenindustrie¹⁸. De schepenen van de stad werden gerecruteerd onder de rijkste inwoners en dat waren veelal drapiers, de vooraanstaanden binnen de sector van de lakennijverheid. Als belangrijkste werkgevers hadden zij economische macht en tegelijkertijd speelden zij dus ook een aanzienlijke rol in de politiek van de stad, als leden van de magistratuur.¹⁹

---

17 Muchembled, *L'invention de l'homme moderne*, 182.

18 Zie P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Geniese kwartier (14de-16de eeuw)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren CLVI (Brussel, 1995) 166-168 en 180-184; N. Maddens, ed. *De geschiedenis van Kortrijk* (Tielt, 1990) 135-137.

19 C. Pauwelyn, « De goeude burgerij van Kortrijk in de vijftiende eeuw (1433-1496) », *Standen en landen*, LIV (1971) 190.

De Kortrijkse situatie verschilde hiermee van de Brugge. Nochtans heerste ook daar een plutocratie²⁰: de schepenen behoorden er eveneens tot de gegoede burgerij, maar de basis van hun rijkdom was anders. Brugge was immers niet zoals de andere Vlaamse steden een lakenindustriestad, maar in de eerste plaats een commercieel centrum met internationale uitstraling²¹. De grootste kapitalen werden er vergaard in de handel, al was ook de textielsector goed vertegenwoordigd binnen de gegoede stand. Bij de Brugse welgestelde klasse treffen we voor het overige vooral geldhandelaars, maar ook vertegenwoordigers uit de voedingssector en de luxenijverheid aan. Meteen blijkt een grotere diversiteit dan te Kortrijk.

Ondanks de verschillen in economische bedrijvigheid, zakten beide steden af in een economische crisis op het einde van de vijftiende eeuw. Dit wordt duidelijk bij een blik op de evolutie van het aantal poortersinschrijvingen. Zij zijn een cijfermatige vertaling van de aantrekkingskracht van (de economie van) een stad voor migrerende middengroepen en kunnen dus als indicator dienen voor de stedelijke welvaart²². Vanaf omstreeks 1480 toont de evolutie van het aantal nieuwe poorters zowel te Kortrijk als te Brugge een stad inerval ; in de eerste decennia van de zestiende eeuw bedroeg dit aantal nog nauwelijks één achtste van de pieken uit de vijftiende eeuw²³.

De situatie in Kortrijk en Brugge illustreert op die manier de algemene crisis die zich vanaf omstreeks 1475 ook elders in de Bourgondische Nederlanden voordeed²⁴. Ten gevolge daarvan werd

---

20 W. Blockmans, « Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij van Brugge in de dertiende en vooral vijftiende eeuw », *Standen en landen*, LIV (1971) ; cf. R. Van Uytven, « Plutocratie in de 'oude democratieën der Nederlanden'. Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen », *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI (1962) 390.

21 J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge* (Tielt, 1982) 164.

22 Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, 156 ; Stabel, *De kleine stad*, 82.

23 E. Thoen, « Verhuizen naar Brugge in de late Middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14e-16e eeuw) », in : H. Soly en R. Vermeir, ed. *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. Dr. M. Baeldé*. (Gent, 1993) 332 ; Stabel, *De kleine stad*, 37.

24 W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en P.W.M. van Schaik, « Tussen crisis en welvaart : sociale veranderingen 1300-1500 » in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IV (Haarlem, 1980) 77 ; R. Van Uytven, « La conjuncture

een snelle en langdurige daling van de levensstandaard ingezet, de armoede breidde zich uit en sociale problemen manifesteerden zich voor het eerst op grote schaal. In het spoor daarvan groeide een sociale politiek; de wereldlijke overheden waren immers bevreesd voor een ontwrichting van de maatschappij. In de eerste plaats richtten zij hun inspanningen op de bedelaars en vagebonden. Deze "onmaatschappelijke elementen"²⁵ werden als potentiële ordeverstoorders en daardoor als een bedreiging voor de maatschappij beschouwd. Dit verklaart de grote aandacht die vanaf dat moment aan de armen werd besteed en de hervorming van de armenzorg omstreeks 1520.²⁶

De problematiek van armoede en armenzorg werd in deze studie echter buiten beschouwing gelaten. De bezorgdheid om de maatschappelijke stabiliteit kwam immers niet alleen op dit vlak tot uiting. Ook tal van andere aspecten uit het dagelijks leven werden vanaf hetzelfde moment strikter gereguleerd met het oog op sociale orde en rust.²⁷ Zo bijvoorbeeld het seksueel en religieus gedrag. Deze uitingen van twee wezenlijke bestaansdimensies van de mens droegen de bijzondere aandacht weg van de overheden, in hun poging het volk te disciplineren en zo de openbare orde te handhaven. Deze aandacht reflecteerde zich onder meer in de beteugeling van het deviant gedrag. Dank zij de gerechtelijke registratie daarvan kan de hedendaagse historicus nu via deze weg de bezorgdheden van de toenmalige autoriteiten achterhalen²⁸. Dit was dan ook de aanpak en invalshoek van dit onderzoek.

---

commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons : une récapitulation », in : J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanric, ed. *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. (Brussel, 1996) 448 ; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen/Amsterdam, 1980) 95.

25 C. Lis, H. Soly en D. Vandamme, *Op vrije voeten ? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven, 1985) 50.

26 J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren LXXXVI (Brussel, 1975) 118; Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 106, 111.

27 G. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen : feesten, processies en (bij)geloof* (Antwerpen, 1994) 141.

Vaststellingen

Langs deze weg zijn wij tot een aantal belangrijke vaststellingen kunnen komen. Dit onderzoek van de repressie van seksueel en religieus deviant gedrag heeft duidelijk gemaakt dat men vanaf het einde van de vijftiende eeuw kan spreken van een ethisch reveil. Ook al kunnen slechts een aantal delicten in deze evolutie worden ingepast, toch tekent zich een duidelijke beweging in die zin af. Wij schetsen eerst de opvallendste conclusies om daarna meer gedetailleerd in te gaan op de wijzigingen in het vervolgingsbeleid.

Het ethisch reveil uitte zich in de eerste plaats in de criminalisering van een aantal tot dan toe gedoogde praktijken. Dit is vooral zo wat prostitutie betreft. Ook al werden de meisjes zelf nog steeds ongemoeid gelaten, misbruiken zoals pooierschap en vooral koppelaarij werden plots minder getolereerd. Deze evolutie werd ingezet op het einde van de vijftiende eeuw en kende een nieuwe impuls omstreeks 1530. Tegelijkertijd stelden we een opvallende wijziging vast in de bestraffing van overspel. Vanaf omstreeks 1530 legden zowel het Brugse als het Kortrijkse gerecht een opmerkelijke ijver aan de dag om dit delict te beboeten.

Voor de reden van de gewijzigde houding hebben we enkele indirecte aanwijzingen. Op het eerste zicht leek de beteugeling van het seksuele niet als doel op zich voorop te staan. In plaats daarvan werden burenoverlast en de mogelijke economische consequenties van het delict opgegeven als motivatie voor de juridische tussenkomst. Maar deze redenen vormden misschien slechts de aanleiding voor de harde aanpak. De echte beweegredenen lag ons inziens dieper : er zijn aanwijzingen dat de toenemende repressie van deze delicten ook was ingegeven door een grotere bezorgdheid om het seksuele an sich. De burenen van bordelen klaagden niet alleen over de overlast ; de aanwe-

---

28 Ook Muchembled legde in zijn onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de moderne mens de nadruk op deze twee soorten delicten, die hij samenbracht onder de hoofding "La paillardise et le blasphème" (Muchembled, *L'invention de l'homme moderne*, 61-82). Hij duidde deze twee aspecten van het menselijk bestaan, de seksualiteit en de religieuze beleving, aan als belangrijke voorwerpen van de disciplinerende, van de 'civilisation des moeurs'. Wanneer wij de normering van deze twee soorten gedrag bestuderen, denken wij daarom een beperkt, maar goed beeld te kunnen reconstrueren van het 'civilisatieproces'.

zigheid van een bordeel in een buurt van goede lieden werd een argument op zich om te protesteren. Ook overspel dat niet met ontvreemding van echtelijke goederen gepaard ging, werd bestraft. Een andere aanwijzing dat er enige reserve ontstond tegenover een al te vrije seksuele beleving, is het feit dat er klaarblijkelijk een obsessie groeide rond seks die uiteindelijk op een exorbitante wijze tot uiting kwam in de heksenwaan. Deze 'ontaarding' van de bezorgdheid om het seksuele gebeurde pas op het einde van de zestiende eeuw, maar de onderliggende maatschappelijke processen lijken terug te gaan tot de door ons bestudeerde periode. Psychologen ondersteunen de veronderstelling dat de heksenvervolgving gerelateerd is aan de verwerping van de lichamelijke en de afwijzing van de seksualiteit die vanaf het einde van de vijftiende eeuw meer verspreid raakten²⁹.

Naast de seksuele repressie valt omstreeks 1500 de aandacht voor de moederfiguur op. Zowel bij de beteugeling van koppelarij als van kindermoord kwam haar taak expliciet aan bod. De zorg van de moeder voor haar kinderen werd er als natuurlijk en vanzelfsprekend omschreven en aldus als norm opgelegd aan de gemeenschap. Wij argumenteren dat deze bekommernis van de rechters nieuw was en samen met de bestraffing van travestie, die duidelijk maakte dat men een strikte scheiding tussen mannen en vrouwen wenste te behouden of op te leggen, wees op het laatmiddeleeuwse inzicht van de eigen geaardheid en taakverdeling van man en vrouw.

Repressie van buitenhuwelijkse seksualiteit, aandacht voor de moeder en het gezin, een strikte scheiding tussen man en vrouw; het lijken flarden van de ethiek die door sommige auteurs als een nieuwe burgermoraal getypeerd wordt³⁰. Hierin stonden het huwelijk en de disciplineren van de vrouw centraal³¹. In de vijftiende, zestiende eeuw was de maatschappij geëvolueerd naar een verhoogde belangstelling voor onderwerpen die betrekking hadden op huwelijk, seksu-

---

29 C. van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen. Oudheid - Middeleeuwen - zeventiende eeuw* (Antwerpen/Nijmegen, 1985) 103.

30 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 321-356 ; cf. Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 103.

31 L. Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroegmoderne gezin », in : H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 81.

ele moraal en de plaats van man en vrouw in gezin en samenleving³². Meerdere auteurs zijn langs verschillende wegen, aan de hand van uiteenlopend bronnenmateriaal, tot deze zelfde vaststelling gekomen. Zij zien allen een vernieuwde aandacht voor het huwelijk en het gezin. Daarbinnen werd het gezag van de man gepropageerd en was er sprake van de geboorte van de moderne huisvrouw: de vrouw was ondergeschikt aan haar man en kreeg nog slechts strikt huishoudelijke en pedagogische taken toegewezen. Er werd met andere woorden gebroken met de traditie van relatief zelfstandige taakverdeling door vrouwen. Men verkoos de vrouw binnen de veilige muren van het huwelijk te sluiten, onder het gezag van de man³³. Ook het streven naar de regulering van seksuele betrekkingen binnen een wettig gesloten huwelijk, past in deze context³⁴. Huwelijkstrouw werd een belangrijk aandachtspunt.

Deze evolutie werd geschetst aan de hand van laatmiddeleeuwse kunst en literatuur. Op die manier slaagden de auteurs erin een coherent en gedetailleerd beeld te schetsen van de nieuwe ethiek. Wij hebben nagegaan in hoeverre deze nieuwe aandachtspunten ook in de rechtspraak, in de vonnissen van de schepenen terug te vinden waren. Het beeld dat we zo via de studie van de rechtspraktijk hebben kunnen construeren, is fragmentarisch, erg onvolledig en veel minder duidelijk. Het is daarentegen wel reëler dan het ideaalbeeld dat werd voorgehouden in kunst en literatuur, want het betreft gedragingen die concreet werden afgedwongen. Al kan men op basis van een studie van de beteugeling van een beperkt aantal misdrijven geen moraal reconstrueren, toch is zo'n studie dienstbaar, als toetsing van een verondersteld realistische voorstelling die men langs andere weg heeft bekomen.

---

32 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100. Pleij besteedt een hoofdstuk aan 'Liefde, huwelijk en gezin' in de burgercultuur : Pleij, *Sneeuwpoppen*, 259-287. Ook Spierenburg noteert een verhoogde aandacht voor deze onderwerpen : P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum, 1988) 259-260.

33 Dresen-Coenders, « De machtsbalans », 67 ; Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100. Over de hiërarchie binnen het huwelijk, zie Spierenburg, *De verbroken betovering*, 263-266 ; over de geboorte van de moderne huisvrouw en de propaganda voor het huwelijk : Pleij, *De sneeuwpoppen*, 278-287.

34 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 103.

Onze besluiten die we zopas hebben geformuleerd, willen we hier nu illustreren door wat dieper in te gaan op ons onderzoek naar de repressie van prostitutie, overspel, travestie en hekserij.

Repressie van prostitutie, overspel, travestie en hekserij

Prostitutie

Inzake prostitutie hebben we opgemerkt dat het ethisch reveil werd gekenmerkt door de criminalisering van een aantal tot dan toe gedoogde praktijken. Te Brugge was het opvallend hoe vanaf het laatste derde van de vijftiende eeuw praktijken werden bestraft die daarvoor ongemoeid waren gelaten. Tot dan toe had men steeds de politiek van het mindere kwaad gehanteerd: de vrees dat mannen zich anders zouden vergrijpen aan eerbare burgervrouwen, legitimeerde een tolerantie van prostitutie. In Brugge had dit gedoogbeleid de vorm aangenomen van het opleggen van een minimale taks, vermomd als boete, waarmee de bordeeluitbaters de facto een exploitatievergunning kregen³⁵.

De nieuwe situatie vanaf het einde van de vijftiende eeuw hield niet in dat alle prostitutie werd verboden; de prostituees zelf werden nog steeds niet gevisieerd. Wel zien we dat vanaf dan plots gepoogd werd om een aantal misbruiken tegen te gaan. Er werd gereageerd tegen huisjesmelkers die te hoge huurprijzen vroegen aan prostituees³⁶; koppelaarspraktijken werden aangeklaagd, vooral wanneer bur-

---

35 G. Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515). Vlaamse historische studies X (Brugge, 1996) 52-54.

36 Henry van Pottinghen werd veroordeeld *pour ce qu'il s'avoit avanchié certaines ses chambres et maisonselles louer aux fillettes pour y tenir deshonneste vie, a si hault pris que on ne le devoit pas souffrir, mais lui de ce corrigier affin qu'il soit exemple as autres* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13779 (schoutrekening Brugge 1469-1470), f° 27 r°). Hetzelfde voorbeeld werd gesteld met Henry vanden Berghe.

germeisjes waren verleid³⁷ of wanneer moeders hun eigen dochters in de prostitutie binnenleidden³⁸; souteneurschap of gedoozaamheid van de echtgenoten werd niet langer getolereerd³⁹; klachten van burens over de overlast leidden tot sluiting van de bordelen⁴⁰...

Het is onwaarschijnlijk dat er vóór 1460 geen misbruiken bestonden, dat de prostitutie toen functioneerde zonder pooiers of koppeelaarsters. De afwezigheid van deze personen in de records is daarom waarschijnlijk te wijten aan het zeer tolerante gedoogbeleid. Op het einde van de vijftiende eeuw veranderde de situatie; vanaf dan duiken

---

37 In 1511 werd Picroone vander Heyde veroordeeld *omme dat zoe huer onder wonden heift als een makeghe, jonghe dochters ende andre in zonde te bringhene ende sonderlinghe dat zoe onlancx leden huer beste ghedaen heift omme eene jonghe maecht goeder lieder kind te vertweeffelen omme die met ghiften ende schoone woorden te bedrieghene ende te valle te bringhene* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluydboek 1490-1537), 1511, f° 67 r°).

38 Margriete Dhamers werd ervan beschuldigd *dat zoe binnen corten tyden haerwaerds twee huere dochters jonc van jaren zynde, d'eene vooren ende d'andre naer, omme bate ende prouffyt daerof t'hebbene ende ooc up beloften van dat huer ter causen van dien andre duechden ghebueren zouden, ghebrocht heift tot scande ende te valle. Ende die zelve gheleed ende gheleverd tot eeneghe persoonen die haerlieder wille daermede ghedaen hebben, ende also by hueren middele ende bedoene beede ghedefloreird ende ondstelt ghesyn van haerlieder maechde liken state; ende boven dien dat zoe de zelve huere dochters ghedoocht heift haerlieder onheerbare conversacie te nemene met alle manieren van persoons, zo wel gheestelic als weerlic; also wel t'hueren huse als in andren plaetsen daer zoe die gheleed heift, ende de proffiten ende penninghen daerof ghecommen zelve ontfanghen ende die gheapplicquierdt t'haren proffytte; contrarye allen rechten ende naertelike jehens alle heerbaerbete ende jehens de natuerlichebe van elker moeder* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste Verluydboek, 1510, f° 54 r°)).

39 *De Jehan Roelins dit Lenart, taincturier de boucraen, et Jehanne sa femme, les quelz furent par ledit escoutete et ceulx de la loy appellees en iustice, a cause que combien que chacun homme et femme de bien par droit se doivent bien et honorablement conduire en leur estat de mariaige, ce non obstant ledit Jehan Roelins a permis sadite femme de hanter plusieurs hommes, tant de nuyt que de jour, dedens sa demeure et habitation et aussi dehors, en plusieurs lieux, par plusieurs foyz, dont vehemente presumption estoit que de son seu et aultrement, ladite Jehenne, hantans lesdits hommes, avoit carnelle conversacion et compaignie avecques eulx; ce que non est a permettre par justice en ung voisinage des gens de bien et d'honneur comme estoient les voisins dudit Jehan et Jehenne sa femme* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13782 (schoutrekening Brugge 1494-1495) f° 56 r°).

40 Een zekere Dingne uit de Moerstraat, in de hete buurt, werd gevraagd *de wydier certaine maison ou elle demouroit, veu sa deshonneste vie qu'elle tenoit, dont les voisins estoient fort plaintifs* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1475-1476) f° 68 v°).

zij veelvuldig in de misdaadstatistieken op, wat er op wijst dat de houding tegenover prostitutie was veranderd.

Bovendien kunnen daarbij nog een aantal nieuwe aandachtspunten worden vastgesteld die de specifieke bezorgdheden van het Brugse gerecht blootleggen. Vooreerst is het opmerkelijk dat in de vroeg-zestiende-eeuwse vonnissen meermaals bedragen werden genoemd voor de bewezen diensten; uit vroegere periodes zijn zeer weinig gegevens over de tarifiering bekend⁴¹. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw leek de aandacht voor het commerciële aspect echter toe te nemen. We vermeldden reeds de bestraffing van bordeelverhuurders die te hoge prijzen vroegen. Ook de commissielonen van koppelaarsters werden aangeklaagd⁴²; in de vonnissen stond meermaals een bepaling ingeschreven die het nastreven van eigen profijt onderstreepte en veroordeelde⁴³. De vermelding van de betaalde bedragen dient in deze context te worden gezien; de specificering van het geldgewin benadrukte nogmaals de verwerpelijkheid van dergelijke activiteiten⁴⁴.

---

41 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 126-127.

42 Jaquemyne Lammins werd veroordeeld omdat zij een meisje in de prostitutie had binnengeleid *ende ooc dat zoe contract ghemaect hadde metten persoon die de voorseide dochtere scoffierde, dezelve dochtere binnen haren huuse te houdene up een camere i'zynen behouwe ende haer de costen te ghevene voor een croone de weke ende up hope van noch meer daerof gheloont te zyne* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1528, f° 203 r°)). Jaquemyne Palet werd veroordeeld voor het prostitueren van haar eigen dochter *ende by speciale dat zoe hare voorseide dochtere eens gheleet heift buten desen stede ende haer aldaer laten slapen by een man, in de zelve herberghe ende in de zelve camere daer zoe sliep, daervooren zoe ontfync van den voorseiden man een stic goudts ende haer dochtere hadde twee sticken goudts* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1527, f° 187 r°)).

43 ... *ende ooc bate ende proffyt daerof ghenomen, levende ende huer alzo onderhoudende zekeren tyt up 't ghuent dat hueren voorseide dochtere onbeertlic ende met zonden by hueren wille ende instigatie ghewonnen hadde* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1533, f° 232 r°)).

44 We merken op dat bij de zestiende-eeuwse rechtsgeleerde Filips Wielant het geldgewin van de putier de strafbaarheid van zijn daad bepaalde. (F. Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, ed. J. Monballyu, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Brussel, 1995) 220).

Een tweede opmerkelijk feit is de wijziging in de aard van de straffen voor koppelaarsters; een groeiende vijandigheid kan eruit worden afgelezen. Aanvankelijk niet gecriminaliseerd, vanaf het einde van de vijftiende eeuw bestraft met een geldboete, werden zij in de zestiende eeuw met een schand- of erestraf gesanctioneerd⁴⁵. De verhoging van de strafmaat, maar ook de verandering van het soort straf, waren symptomatisch voor de evaluatie van het misdrijf in de ogen van de tijdgenoten⁴⁶. Hierbij is het tekenend hoe ook binnen de categorie van de schandstraffen nog een evolutie optrad. Vóór 1528 werd de veroordeelde op een schavot geplaatst *met hueren tittle voor huer hanghende*. Vanaf 1528 was dit bord met vermelding van het misdrijf vervangen door rode lapjes⁴⁷, een teken dat blijkbaar voor de omstaanders voldoende duidelijk was en geen schriftelijke uitleg vroeg.

Het opspelden van rode lapjes aan geschavotteerde koppelaarsters vertoont hierdoor gelijkenissen met de stigmatisering van de armen, die vanaf omstreeks dezelfde tijd onderscheidende tekenen moesten dragen. In 1529 verscheen een Brugse stedelijke ordonnantie : *van den aermen, dat zij teekenen draghen zullen* ; in 1537 werd herhaald dat zij een *witte scroode* moesten dragen⁴⁸. Tegelijkertijd doet het ons denken aan de kledingsvoorschriften voor prostituees die golden in bepaalde Europese steden : naast een verbod op het dragen van rijkelijke kledij en opsmuk, werden prostituees soms verplicht gekleurde onderscheidingstekens te dragen. Rood, de kleur van het vleselij-

---

45 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 75 ; J. Monballyu en N. Heeren, « Prostitutie en vrouwenhandel in de Nieuwe Tijd », in : *Van badhuis tot eroscentrum. Prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Brussel, 1995) 29.

46 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 75.

47 Jaquemyne Lammins werd in 1528 verbannen na *ghestelt te zyne openbaerlic up een scavot inden burch behanghen met een roodt lapkin achter ende vooren* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuydboek, 1528, f° 203 r°)). In de Franstalige schoutrekningen is sprake van *rouges taseaux*. Een *tasseau* wordt gedefinieerd als : « morceau d'étoffe servant de signe distinctif ». (F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du 9e au 15e siècle* (10 dln. ; Parijs, 1937-1938) VII, 654).

48 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 120, register 3 (Hallegeboden 1513-1530) f° 635 v°; register 4 (Hallegeboden 1530-1542) f° 249 v°.

ke, was één van de mogelijkheden⁴⁹. Terwijl kledingsvoorschriften niet alleen een diffamerende bedoeling hadden, maar ook een praktische, namelijk de herkenbaarheid van de prostituees verhogen, waren de rode lappen waarmee de koppelaarsters tijdens het uitzitten van hun straf werden behangen, uitsluitend een "badge of infamy". Het invoeren van deze maatregel zou kunnen wijzen op een groeiend maatschappelijk misprijzen tegenover koppelaarspraktijken.

Deze wijzigingen in de repressie van prostitutie worden meestal alleen in verband gebracht met een ethisch reveil, in het kader van een bredere maatschappijdisciplinerende beweging⁵⁰, zonder dat men daarbij op zoek gaat naar de redenen van de wijziging in het waardenpatroon. Wij zouden willen verdedigen dat de zware sociale en economische crisis, die we reeds ter inleiding hebben vermeld, daaraan ten grondslag lag. We hebben aanwijzingen dat deze crisis de houding tegenover prostitutie heeft beïnvloed. Voorlopig is dit slechts een hypothese die op basis van een aantal verspreide elementen uit ons bronnenonderzoek en literatuurstudie is ontstaan.

Rossiaud, die de prostitutie in Zuid-Frankrijk heeft bestudeerd, wijst erop dat door de toegenomen armoede vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw, het prostitueren van de eigen dochters voor de moeders een economische noodzaak was geworden⁵¹. De crisis in Brugge kan op dezelfde manier een druk uitgeoefend hebben op de vrouwen. Dat ook in het zestiende-eeuwse Brugge plots veroordelingen opduiken van moeders die hun eigen dochters in de prostitutie binnenleidden en daar zelf van mee profiteerden, wijst alvast in die richting. Dat armoede meestal de onderliggende factor was die vrouwen tot prostitutie bracht, wordt ons door Dupont bevestigd⁵². Als aanvulling op het inkomen, dreigde prostitutie misschien een nevenactiviteit te worden voor vele verarmde families, een zwart circuit als

---

49 « In many places the *aiguillette*, a knotted cord falling from the shoulder and of a different colour from the dress, was the badge of infamy. The red *aiguillette* was common in the kingdom of France, but the badge varied elsewhere. » (J. Richards, *Sex, dissidence and damnation. Minority groups in the middle ages* (Londen/New York, 1990) 119). Zie ook R. Van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen* (Leuven, 1998) 131.

50 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 70-79, 160 ; L.L. Otis, *Prostitution in medieval society. The history of an urban institution in Languedoc* (Chicago/Londen, 1985) 110.

51 J. Rossiaud, *La prostitution médiévale* (Parijs, 1988) 141.

52 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 96.

het ware, eventueel naast het bestaande 'officiële' of officieel getoleerde net⁵³. Belangrijk is hierbij vooral dat de prostitutie, in plaats van "protector of the family"⁵⁴, nu een bedreiging ervoor kon worden, wanneer verarmde vrouwen bijna verplicht waren daartoe hun toevlucht te zoeken⁵⁵.

Naast de mogelijke opkomst of onrustwekkende verbreiding van een zwart circuit, deden zich verschuivingen voor in het officiële net. Na 1460 waren in vergelijking met vroegere periodes procentueel veel meer prostituees Vlaams⁵⁶, vermoedelijk zelfs voor een groot deel Brugs⁵⁷. Dat Brugse bordeelhoudsters Brugse meisjes in hun netten probeerden te strikken, was veel zichtbaarder voor de autoriteiten dan de koppelaarspraktijken waarmee vreemde koppelaars vreemde meisjes aan zich bonden. Het was niet alleen zichtbaarder, het hield ook een veel groter gevaar in voor de stedelijke samenleving: de meisjes en vrouwen uit de eigen stad werden in de prostitutie betrokken⁵⁸. Bovendien beperkten de recruteringsactiviteiten van de bordeeleploitanten zich niet tot de meisjes uit de laagste strata; uit meerdere vonnissen werd duidelijk dat ook de gegoede families hierdoor werden bedreigd. Prostitutie bracht dus de eer van de burgermeisjes en -vrouwen in gevaar, in plaats van die te beschermen⁵⁹.

Niet alleen werden de prostituees vermoedelijk in toenemende mate gerecruteerd uit de Brugse bevolking, ook wat het klantenbestand betreft, lijkt zich op het einde van de vijftiende eeuw een verschuiving te hebben voorgedaan naar de eigen stedelingen. Dit kan men afleiden uit een wijziging in de geografische spreiding van de

---

53 De bronnen zijn voor deze periode uiterst zwijgzaam (Dupont, *Maagdenverleidsters*, 65) en kunnen ons dus geen uitsluitsel geven. Bovendien rapporteren zij enkel over de officieel getakseerde, geregistreerde en getolereerde prostitutie en niet over een zwart circuit.

54 Terminologie van R. M. Karras, *Common women. Prostitution and sexuality in medieval England* (New York/Oxford, 1996) 89.

55 Cf. Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 141 : « Bien loin de protéger les familles, le système moral ancien tendait à les corrompre ».

56 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 135.

57 Dat de veroordeelde vrouwen vernoemd werden naar hun vader en/of echtgenoot, dat vaak zelfs het beroep van de echtgenoot werd vermeld, wijst o.i. op een relatief lang verblijf van de familie in de stad.

58 Cf. Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 140-141 : « Il était clair que la gangrène ne gagnait pas seulement les rangs des manouvriers étrangers mais ceux des familles de néo-citadins, parfois même de certains originaires sombrant dans la pauvreté ».

59 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 77.

prostitutie-etablisementen: terwijl de bordelen aanvankelijk geconcentreerd lagen nabij de vestigingsplaatsen van vreemde kooplui⁶⁰, waren zij op het einde van de vijftiende eeuw zodanig egaal verspreid over de stad, dat er nauwelijks nog van 'hete buurten' kon gesproken worden⁶¹. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Brugse prostitutie zich met het wegtrekken van haar vreemde klanten (nl. de kooplui)⁶² genoodzaakt zag om zich terug te plooiën op de lokale markt. Het gedoogbeleid van de Brugse autoriteiten verloor daarmee één van haar legitimaties. Dupont argumenteerde immers dat de prostitutie te Brugge werd getolereerd, omdat zij ten dienste kon staan van vreemde kooplui, vermogende reizigers en hun entourage⁶³. Het wegtrekken van de vreemde kooplieden ondermijnde daardoor niet alleen de bestaansgrond van een aantal bordelen (die hun klanten verloren); ook de bestaansgrond van het gedoogbeleid werd ermee ondergraven. Bovenop het wegvallen van de legitimatie van prostitutie als het mindere kwaad, als behoeder van de eerbaarheid van de burgervrouwen, resulteerde dit mogelijk in een overwegend negatief oordeel; voor het eerst kon de prostitutie beschouwd worden als "plus corruptrice que protectrice"⁶⁴.

Tot hier de aanwijzingen die ons doen veronderstellen dat de economische crisis ten grondslag lag aan het ethisch reveil inzake prostitutie. Hierbij vragen we ons af of de Brugse autoriteiten hun "hypocriete" houding konden blijven volhouden. Konden zij de exploitatie blijven toestaan en er zelfs van meeprofiteren via het beboetings-

60 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 147.

61 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 151.

62 Vanaf 1480 trokken vele vreemde kooplui weg uit Brugge en verloor de stad meer en meer haar functie van wereldhaven. (Van Uytven, « La conjoncture commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons », 442-443 ; Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, 191-192).

63 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 30, 124, 159 : « Het economisch potentieel van deze groepen vreemdelingen betekende voor de stedelijke overheden ongetwijfeld een bijkomende stimulans om de prostitutie te gedogen. » Hiermee kan de Brugse prostitutiepolitiek op één lijn geplaatst worden met die te Venetië, die eveneens in functie stond van de commerciële uitstraling van de stad. De oprichting van het stadsbordeel in 1358 is er gelieerd « à la vocation commerciale de la cité. Il est nécessaire, du fait de cette multitude d'hommes qui continuellement entrent et sortent de notre ville. » (E. Pavan, « Police des moeurs, société et politique à Venise à la fin du Moyen Age », *Revue historique*, CCLXIV (1980) 242.) Net als te Brugge, lag de prostitutie er geconcentreerd in of nabij het handelskwartier (Pavan, « Police des moeurs », 250, 253).

64 Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 153.

/taxeringssysteem, en er tegelijkertijd een steeds repressievere houding tegenover aannemen ? Kon het stadsbestuur een dergelijk beleid blijven verantwoorden tegenover haar bevolking die klaagde over de overlast ? De stedelijke autoriteiten moesten toch rekening houden met de morele verontwaardiging van de omwonenden. Bovendien argumenteerden wij dat het beleid één van zijn legitimaties verloor met het wegtrekken van de vreemdelingen. Is het daarom niet denkbaar dat Brugge zijn fiscaliseringspolitiek zou hebben opgegeven, net zoals de Zuid-Europese steden hun stadsbordelen hebben gesloten⁶⁵ ?

Wij zouden wel een onderscheid willen maken tussen het gedoogbeleid en de fiscaliseringspolitiek. Wij ontkennen niet dat het gedoogbeleid bleef gehandhaafd; net als elders in de Nederlanden zullen ook de Brugse prostituees in de zestiende eeuw niet veroordeeld zijn voor het uitoefenen van hun activiteiten⁶⁶. Wij suggereren enkel dat een politiek die licenties verleende aan bordelen misschien maatschappelijk onaanvaardbaar was geworden. De schout- en stadsrekeningen die ons uitsluitsel zouden kunnen geven omtrent de gevolgde fiscale politiek, werden omstreeks 1490 echter te beknopt⁶⁷; zo konden zij geen aanwijzingen geven of het beleid al dan niet ter discussie stond. Maar terwijl veroordelingen voor overspel na jarenlang stilzwijgen van de bronnen vanaf 1531 opnieuw in de schoutrekeningen opdoken, was dit voor de prostitutietaksen niet het geval. Toch werd dat jaar één vrouw veroordeeld *a cause qu'elle avoit tenue deshonneste maison et bourdeau*⁶⁸. Zij betaalde echter niet de (vroeger) gebruikelijke som van drie pond, maar wel veertig pond, een bedrag dat niet langer als een 'licensing fee' kan worden aanzien. Dit kan een aanwijzing zijn dat de Brugse overheid het permissieve fiscale beleid had opgegeven.

Tot slot werpen we een blik op het Kortrijkse prostitutiebeleid, voor zover er van een beleid ter zake sprake kan zijn. Van een fiscaliseringspolitiek zoals te Brugge, vonden we geen sporen terug en het is dan ook weinig waarschijnlijk dat er één werd gevoerd. Andere conclusies zijn moeilijk te trekken; de terminologie in de bronnen

65 Otis, *Prostitution in medieval society*, 40-41.

66 Monballyu en Heeren, « Prostitutie en vrouwenhandel », 25.

67 In de schout- en stadsrekeningen werden de geïnde boetes/taksen opgetekend die de verhuurders en uitbaters van bordelen dienden te betalen.

68 BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr.13784 (schoutrekening Brugge 1530-1531) f° 6 v°.

blijft meestal nogal vaag, waardoor we ook slechts een vaag beeld van de Kortrijkse prostitutiepolitiek kunnen schetsen. Met betrekking tot de bordeelhouders veronderstellen we een (weinig systematisch) uitwijzingsbeleid, ter begunstiging van één officieel getolereerd prostitutiehuis dat ondanks herhaaldelijke relletjes ongemoeid werd gelaten⁶⁹. Koppelaarspraktijken werden niet geduld; toch troffen we slechts weinig veroordelingen aan. De houding tegenover de prostituees blijft het meest onduidelijk. Vrouwen werden verbannen voor *vulle ende onnutte voere*, voor *onredelic levene* of omdat ze oorzaak waren geweest van grote beroerte. Of dit prostituees waren die wegens hun prostitutie-activiteiten werden verbannen, is niet zeker. Het zou in ieder geval een atypische overheidshouding blootleggen. Deze schaarse vaststellingen laten niet toe om de Kortrijkse politiek al dan niet als tolerant te omschrijven of om een evolutie in de Kortrijkse prostitutierepressie op te merken. Voorlopig wijst niets erop dat er zich een verstrenging voordeed.

Overspel

Het ethisch reveil zoals we dat inzake prostitutie te Brugge hebben kunnen vaststellen, beperkte zich niet tot het aanpakken van de misbruiken in de betaalde liefde. Ook de mannelijke seksualiteit en driften, die lange tijd als natuurlijk waren beschouwd, als een ononderdrukbare kracht waarvoor noodzakelijkerwijs een uitlaatklep moest worden voorzien, werden aan strengere regels onderworpen. De nadruk kwam te liggen op zelfdiscipline⁷⁰; streefdoel werd “a sober life of moderate sexual activity within the bonds of marriage”⁷¹. Althans, dit is de theorie, het ideaalbeeld dat in de literatuur wordt geschetst. Of “the limitation of sexual life to the marital bed”⁷² ook daadwerkelijk werd afgedwongen, is de vraag die we hier aan bod wil-

---

69 De herberg en bordeel ‘den Wulf’ werd in de bronnen drie maal, in 1508, 1521 en 1532, vermeld als de plaats van gewelddaden en werd desondanks niet veroordeeld, terwijl uitbaters van andere prostitutiehuizen werden verbannen.

70 Otis, *Prostitution in medieval society*, 112 ; Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 330 ; P. Burke, *Volkscultuur in Europa 1500-1800* (Amsterdam, 1990) 202.

71 Otis, *Prostitution in medieval society*, 109.

72 Otis, *Op. cit.*, 107.

len brengen. De eventuele repressie van concubinaat of ontucht van ongehuwden laten we buiten beschouwing ; we concentreren ons daarentegen op het delict overspel. Met 49 Kortrijkse en 103 Brugse veroordelingen was overspel alvast een veel bestraft misdrijf⁷³. Een belangrijker vaststelling is echter dat 20 tot 35 procent van de veroordelingen dateren van na 1530, uit de laatste tien jaar van de bestudeerde periode. De toename van het aantal veroordelingen vanaf dat moment is erg opvallend. Deze kentering is bovenal merkbaar in de rekeningen van de vorstelijke ambtenaren die de vonnissen van de schepenen moesten uitvoeren: te Kortrijk registreerde de baljuw voor het eerst overspel in de rekening van de jaren 1531-1533; de Brugse schoutrekeningen, die sinds 1494 geen overspel meer hadden vermeld, hervatten de expliciete registratie, eveneens in 1531. Deze opmerkelijke kwantitatieve wijziging werd ondersteund door een wijziging in de gebruikte terminologie: vanaf 1531 werd te Brugge, en in mindere mate ook te Kortrijk, heel consequent de term *adultère* gebruikt, een woordgebruik dat daarvoor zeldzaam of onbestaande was. Deze beide elementen laten vermoeden dat een wettekst aan de basis lag van deze evolutie; nochtans is ons geen dergelijke verordening bekend, noch op centraal, noch op lokaal niveau. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat deze verstrengde repressie van overspel kaderde binnen een algemeen stedelijk ethisch reveil. We konden reeds een verhoogde gevoeligheid voor misbruiken in de prostitutie vaststellen ; verschillende steden gingen ongeveer gelijktijdig over tot een hervorming van de armenzorg⁷⁴ en nu blijkt ook overspel tot de nieuwe aandachtspunten van de stedelijke magistraat te behoren⁷⁵.

---

73 Daarbij komt nog dat overspel, meer dan de andere seksuele delicten, tot de bevoegdheid was blijven behoren van de kerkelijke rechtbanken. (J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (2dln. ; Tielt, 1972) I, 8-10). Een ruwe schatting op basis van de gegevens voor een beperkt aantal jaren, wees uit dat de kerkelijke rechtbanken in de bestudeerde periode ongeveer evenveel gevallen van overspel veroordeelden als de wereldlijke rechtbanken.

74 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 111 ; Decavele, *De dageraad van de Reformatie*, 117-150.

75 Ook te Mechelen werd door de stedelijke overheden in 1530, op dezelfde dag, een ordonnantie uitgevaardigd met betrekking tot de repressie van overspel én een verbod op het exploiteren van prostitutiehuizen. (L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen, 1947) 217 en 230).

Het ethisch reveil dat we inzake prostitutie vaststelden, brachten we in verband met de economische en sociale crisis, nl. de armoede en het wegtrekken van de vreemde kooplui. Ook wat overspel betreft, lijkt het ethisch reveil ingegeven door crisisomstandigheden. Een argument dat in deze richting wijst, is dat samen met de verhoogde belangstelling voor overspel, een nieuwe bezorgdheid in de vonnissen opduikt, namelijk de vermelding van armoede en miserie in de gebroken gezinnen. Daarvóór werd overspel in de eerste plaats bestraft als een verstoring van de sociale orde⁷⁶, aangezien het ging om openbaar overspel, of als een aanslag op het familiebezit van de bedrogen echtgenoot⁷⁷. Pas vanaf 1530 wordt de aandacht opvallend voor de ellende waarin de achtergebleven partner, in dergelijke gevallen steeds de vrouw, werd gestort⁷⁸. Dergelijke omstandigheden werden als verzwarende factor voor de overspelige man beschouwd⁷⁹. De ware toedracht van deze stedelijke bekommernis wordt ons mogelijk gereveleerd door de volgende zin in de veroordeling van Christiaen Boudens: *omme dat ghy u vervordert hebt te levne in openbaren overspele met eenen meysen boven uwen ghetrauden wyfve, latende u wyf ende kinderen in grooten miserie ende leven op den discl*⁸⁰. Het feit dat zijn gezin, door zijn wangedrag, financieel ten laste kwam van de gemeenschap, woog zwaar door in het oordeel van de schepenen. Dezelfde argumentatie treft men aan bij de repressie van het te von-

76 Men zeit uute Neesen Sbrauwers, drie jaer up een let, omme dat zoe in overspele leift met Zeghere Croesin ende onruste maect in de ghebuerte van goeden lieden (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2081 (uutseghbouck 1459-1531) 1469, f° 19 r°).

77 De ung nommé Jehan van Papeghem, lequel fu calengé par ledit escoutette a cause qu'il se avoit mesusé d'avoir emmené une femme mariee de son mary et l'aidant d'apporter et prendre furtisfument sondit mary tout ce qu'elle poroit et savoit prendre, tant de robes, bagues et argent... (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1474-1475) f° 34 r°).

78 Danneel Bollaert heift zyn ghetraude wyf ... laten zitten in grooter aermoede ende miserie met zes kinderen ende es commen wonen binnen deser stede met eender andere vrouwe... en is daarom veroordeeld (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluydboek, 1531, f° 223 v°)).

79 J. Monballyu, De schepenrechtspraak te Kortrijk. Organisatie – Bevoegdheid (1540-1600). (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1973) 169.

80 KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 902 (uutseghbouck 1531-1580) 1534, f° 10 r°.

deling leggen⁸¹ en de landloperij⁸². Vooral dit laatste was in de zestiende eeuw een prangend probleem geworden⁸³. Bedelarij en ook andere vormen van armoede werden belangrijke (nieuwe) aandachtspunten⁸⁴. Het is ons inziens geen toeval dat de plotse verhoogde repressie van overspel samenvalt met de nieuwe aandacht voor de armoede in de gebroken gezinnen en voor armoede en bedelarij in het algemeen. Wij vermoeden daarom dat het 'ethisch reveil' in de overspelrepressie was ingegeven door sociale en economische overwegingen, ten gevolge van de crisis.

In de zestiende eeuw is nog een andere evolutie vast te stellen: de verhouding tussen het aantal veroordeelde overspelige mannen en vrouwen werd nog meer ongelijk. Die ongelijkheid was echter niet van die aard als in de literatuur steeds wordt voorgehouden ; te Kortrijk en Brugge werden overduidelijk meer mannen dan vrouwen voor overspel gesanctioneerd⁸⁵. Dit duidelijke overwicht aan mannelijke overspeligen kan onmogelijk worden toegeschreven aan een reëel verschil. Wij vermoeden daarom dat overspel van vrouwen eerder door de families onderling werd geregeld en dus niet voor de rechtbank kwam. De vrouw stond, veel sterker dan de man, onder de controle en autoriteit van de familie en behoorde daarom tot het

---

81 R. Leboutte, « Offense against family order : infanticide in Belgium from the fifteenth through the early twentieth centuries. » *Journal of the history of sexuality*, II (1991) 169 : « The reproachful language can hardly mask the actual motive – fear that the child would become the charge of the community ».

82 In de vonnissen werd benadrukt dat de bedelaars leefden ten laste van de anderen : *levende also up den lansman ; halende up den lansman broot, eyeren ende ghelt* (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 902 (Uutseghbouck, 1534 f° 10 r° en 1537 f° 15 v°)).

83 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 101-104, 111.

84 Lis en Soly situeren een keerpunt in de houding tegenover armoede omstreeks 1520-1530, omdat vanaf toen een gecoördineerde armenzorg tot stand kwam (Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 111).

85 Wij moeten opmerken dat dit mannelijk overwicht te Kortrijk en Brugge eerder atypisch lijkt. Berents stelde vast dat de veroordeelden voor overspel bijna uitsluitend vrouwen waren. (Berents, *Het werk van de vos*, 43). Ook Opitz telde meer vrouwen dan mannen die « uit de echtelijke band sprongen. » (C. Opitz, « Het dagelijks leven van de vrouw in de late Middeleeuwen (1250-1500) », in : G. Duby en M. Perrot, ed. *Geschiedenis van de vrouw : middeleeuwen* (Amsterdam, 1991) 282).

domein van de familiediscipline of -justitie⁸⁶. In de bronnen vinden we een aantal aanwijzingen hiertoe terug: de families van beide echtgenoten gingen samen rond de tafel zitten om het overspel van één van de partners onder mekaar te regelen⁸⁷. Pas na herhaaldelijk falen van deze informele procedures kwam het gerecht tussenbeide⁸⁸. Dat in de zestiende eeuw procentueel gezien nog minder vrouwen voor overspel werden veroordeeld, is ons inziens mogelijk te wijten aan een grotere greep van de familie op de vrouw. Een dergelijke disciplinerende werd althans vooropgesteld in de nieuwe moraal die zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw aankondigde.

Een laatste aspect dat we onder deze hoofding willen behandelen, is de band tussen overspel en kindermoord. Deze band was zeker niet exclusief, maar het is ook niet geheel willekeurig om deze twee onderwerpen met elkaar te verbinden. Extra-matrimoniale relaties, en overspelige in het bijzonder, konden rekenen op het misprijzen van de goegemeente. Dit blijkt uit het veelvuldig voorkomen van beledigingen en beschuldigingen aan het adres van dergelijke ontuchtigen en de grote ijver waarmee dergelijke beledigingen en valse beschuldigingen voor de rechtbank werden aangeklaagd en vervolgd⁸⁹. Het feit

---

86 G. Ruggiero, *The boundaries of Eros. Sexcrime and sexuality in Renaissance Venice* (New York/Oxford, 1985) 54 : « Punishing the woman was another matter entirely. There the government moved into the family itself – into a region where family discipline traditionally ruled ».

87 De damoiselle la femme de Pierre le Duutsche, laquelle fu calengié par ledit escoutette et ceulz de la loy, a cause que combien qu'elle estoit en estat de mariage et que par ce elle se devoit bien et honnestement gouverner en son dit estat avec son dit mary ; neantmoins au contraire, elle mena et vescu ung tresorde des honnestes et vilaines vies, et non obstant que de ce furent faiz par les parens et amis des deux costes entre elle et son dit mary de quatre a cinq acors et paix entre eulz en lesquelz et chacun d'eulz elle promist de jamais faire ne mener telle vie comme paravant, elle neantmoins demoura persister en sadite vilaine vie... (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1476) f° 70 v°).

88 Ook Ruggiero vermeldt in zijn hoofdstuk over overspel te Venetië een dergelijk verloop : een man, wiens vrouw er met een ander vandoor was, wist haar tot twee maal toe op informele wijze te overhalen terug te keren naar het echtelijk huis en bed. Pas toen zij hem de derde keer voor die ander in de steek liet, maakte hij de zaak aanhangig bij het gerecht. (Ruggiero, *Boundaries of Eros*, 50).

89 In de Kortrijkse gedingboeken, registers met civiele rechtspraak, vinden we de neerslag van dergelijke processen terug : Thevelin zeit over 't wyf Gillis vanden Egghe jehghens Joos van Langhedonc : ... Hij (= Joos) heeft de vrouwe grotelick gheiniuriert, zegghende dat ghecommen zoude zyn binnen huere huuse eenen Cornelis de Mersschalc t'ontyde ende onbehoorlic (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2051 (Camerbouc 1508-1509) f° 148 r°).

dat men beschuldigingen van overspel als een grote belediging aanzag, wijst erop dat dergelijke relaties niet aanvaard waren. Maar meer nog dan door deze relaties, werd schaamte en oneer opgewekt door de vruchten ervan: zwangerschap en de geboorte van een illegitiem kind: "La naissance de l'enfant illégitime est en effet perçue comme le dernier déshonneur."⁹⁰ Vandaar dat sommige ongehuwde meisjes, en meer nog, overspelige vrouwen, tot alles bereid waren om die oneer te vermijden, ook tot moord⁹¹. Dit was dan slechts "the ultimate step in a deviation that began with sexual intercourse outside marriage."⁹² De angst om hun eer te verliezen werd meermaals expliciet als motief opgegeven door vrouwen die tot abortus of kindermoord waren gedreven: *eender vrouwe die bevrucht was met kinde ende raedt begheerde omme 't zelve huer kindt quyte wordene... al 't welck de voorseide vrouwe begheerde omme in huer eere te blivene midts dat zoe bevrucht gheworden was in de absence van hueren ghetrauden man*⁹³. Overspelige relaties komen duidelijk naar voor als het kader waarin deze delicten kunnen worden geplaatst.

Ook ongehuwde moeders voelden blijkbaar heel sterk de sociale druk om hun achting in de gemeenschap te behouden, desnoods door een geheim gehouden zwangerschap met een kindermoord te bezegelen⁹⁴. De wanhoop van deze vrouwen moet groot geweest zijn, aangezien zij zich van een 'beschamend' kind bleven ontdoen, ondanks de zware straf die hen bij ontdekking van hun misdaad wachtte: de vuurdood. Deze zware straf wijst erop dat de misdaad als

90 Y.-B. Brissaud, « L'infanticide à la fin du Moyen Age, ses motivations psychologiques et sa répression », *Revue historique de droit français et étranger*, L (1972) 233.

91 *Ibidem*.

92 Leboutte, « Offense against family order », 184.

93 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, Eerste verluysboek, 1530, f° 216 v°.

94 *Kathelyne van Premoortele, Jans dochtere, heift verkenet ende verleden by hueren vryen wille ende buten alle banden van ysere ende van pyne, dat zoe binnen eenen jaere haerwaerts haer mesdregghen ende vleeschelike conversatie ghenomen heift met eenen jonchman, daerof zoe bevrucht gheworden es met kynde. 't Welcke zoe altyt zeere bedect ende secreit ghehouden heift. Ende omme dat 't zelve secreit verholen blive zoudde, zo heift zoe huer kynt ter stond naer dat zoe daerof moeder gheworden was, zonder doopsels te laten ontfane, ghesteken twee van hueren vingheren in zyn mondt, ende also vermoort ende ghedoot, met meenynghen datte secretelike te delvene in 't hof van den huuse daer zoe wonachtigh was...* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 Eerste verluysboek, 1535 f° 257 v°).

uiterst ernstig werd beschouwd. Niet alleen was het een misdaad tegen God, omdat de kinderen ongedoopt stierven; het was ook een misdaad tegen het moederschap. Deze tweeledigheid werd uitgedrukt in een vonnis uit 1543. Een vrouw had toen haar pasgeboren zoontje (levend) begraven. De rechters specificerden als verzwarende omstandigheden dat dit gebeurde (1) *zonder hem te doopene of* (2) *eeneghe moederlicke liefde te tooghene*⁹⁵.

Dit laatste doet ons denken aan de nieuwe bezorgdheid die we ook bij koppelarij vaststelden: het grote misprijzen voor vrouwen die de vertrouwelijke moeder-dochterrelatie schonden en hun eigen kinderen prostitueerden. Reeds in 1510 werd het prostitueren van de eigen dochters omschreven als *jeghens de natuerlicheden van elker moeder*⁹⁶. In 1528 schreven de rechters expliciet hun opvattingen neer over het moederschap in een vonnis betreffende het te vondeling leggen van een kind. De betrokken vrouw werd geschavotteerd en verbannen, haar werd ook *gheordonneirt ende bevolen haer voorseide kyndt te anveerden, voedene ende onderhoudene, alzo een moedere van gods ende natueren weghe sculdich es ende behoort te doene*⁹⁷. In 1543 werd voor het eerst het begrip moederliefde gebruikt, bij een veroordeling voor kindermoord; de rechters specificerden dat de moord was gebeurd *zonder eeneghe moederlicke liefde te tooghene*. Ook al ontkennen de meest recente studies dat gevoelens van genegenheid binnen het gezin pas in de moderne tijd zouden zijn ontstaan, toch menen wij dat we op de drempel van deze nieuwe tijd een nieuwe aandacht voor het gezin kunnen vaststellen: voor het eerst houden de rechters op een dwingende manier waarden als gezinsliefde en genegenheid aan de gemeenschap voor.

Travestie

In het voorgaande hebben we de moederrol gedefinieerd gezien als liefdevol en zorgend; een vrouw werd expliciet verplicht deze taak

---

95 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 2 (Tweede verluuydboek 1537-1555) 1543, f° 108 v°.

96 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 54 r.

97 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1528, f° 200 v°.

te aanvaarden. Hierna komt aan bod hoe de vrouwen in de late Middeleeuwen zich, meer in het algemeen, tot vrouwenrollen moesten beperken. Vrouwen die deze grens overtraden, handelden *contrarye der eerbaerhede van allen vrouwen*⁹⁸.

De laatmiddeleeuwse samenleving legde een nogal strikte scheiding op tussen mannen- en vrouwenrollen : uit spotprenten blijkt dat het niet werd getolereerd dat mannen huishoudelijk werk verrichtten of zich door hun vrouw lieten overheersen⁹⁹. Deze strijd om de broek werd aanschouwelijk voorgesteld¹⁰⁰. Het was slechts één thema uit de «omgekeerde wereld», een iconografisch genre om aan het brede publiek te tonen wat niet hoorde¹⁰¹. De voorstelling van de strijd om de broek had tot doel om mannen die door hun vrouw werden gedomineerd en vrouwen die figuurlijk de broek droegen belachelijk te maken. Daarbij komt dat kledij in de Middeleeuwen een belangrijke functie had om rang en sociale situatie uit te drukken. Het verschil tussen de seksen was hierbij zeer belangrijk en werd in de loop der Middeleeuwen voortdurend sterker¹⁰². In een dergelijke context is het aannemelijk dat vrouwen die letterlijk de broek droegen, d.w.z. die het culturele onderscheid tussen mannen- en vrouwenkledij negeerden om de natuurlijke en sociale grenzen tussen de seksen te overtreden, niet werden getolereerd. Te meer omdat deze act een impliciete kritiek inhield op de maatschappij. Wij willen immers aantonen dat vrouwen zich als man verkleedden omdat de maatschappij hen als vrouw onvoldoende kansen bood.

De gevallen van vrouwelijke travestie die wij terugvonden, zijn de oudst bekende gevallen in Noord-West-Europa : de Brugse veroordelingen dateren uit 1502, 1510 en 1514, terwijl 1535 de vroegste datum is die door Dekker en van de Pol wordt vermeld in hun studie over vrouwelijke travestie in Europa¹⁰³. Door hun vroege datum is het

---

98 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 59 r°.

99 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100 ; Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw », 81 ; Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 261, 273.

100 Zie het artikel van Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw », 57 : « ... gaan wij aan de hand van de tussen de vijftiende en twintigste eeuw zeer populaire prenten over 'de strijd om de broek' na, hoe de moraal van het mannelijk gezag via komische rolomkering werd ingeprent ».

101 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 126.

102 Van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen*, 125.

niet uitgesloten dat de Brugse gevallen het begin van een travestie-traditie markeren¹⁰⁴. En aangezien dit verschijnen van travestie samenvalt met het begin van een algemene socio-economische crisis in de Bourgondische Nederlanden, lijkt het aannemelijk dat er een oorzakelijk verband tussen beide is. De economische crisis betekende immers een ineenkrimping van de arbeidsmarkt wat tot gevolg had dat de vrouwen van de markt werden verdrongen¹⁰⁵. Enerzijds verdwenen zij uit de hooggekwalificeerde beroepen ; anderzijds werden zij in andere beroepen te weinig betaald om van te leven¹⁰⁶. Jonge, alleenstaande vrouwen die niet op familie konden terugvallen, hadden niet veel mogelijkheden¹⁰⁷. Prostitutie was een weinig eervolle uitweg, een laatste redmiddel in slechte omstandigheden¹⁰⁸. Net als travestie. « De keuze voor travestie hield dan ook een duidelijke afwijzing in van het alternatief van prostitutie »¹⁰⁹.

Deze interpretatie, waarbij het ontstaan van een travestietraditie wordt gelinkt aan de opkomst van een economische crisis, is voorlopig slechts een hypothese. De travestie uit de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd wordt hiermee herleid tot een louter economisch verschijnsel¹¹⁰. Deze zienswijze vindt steun in de studie van Dekker en

---

103 Deze vroegste vermelding komt uit Frankrijk. 1544 is de eerste verschijningsdatum in Duitsland, 1550 in Nederland, 1642 in Engeland. (R. Dekker en L. van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1800* (Amsterdam, 1989) 14).

104 Dat er een traditie van vrouwelijke travestie bestond in de Nieuwe Tijd, staat vast na de studie van Dekker en van de Pol.

105 M. Greilsammer, *L'envers du tableau. Mariage et maternité en Flandre médiévale* (Parijs, 1990) 28 ; Opitz, « Het dagelijks leven van de vrouw in de late Middeleeuwen », 304-306.

106 L. van de Pol, « Seksualiteit tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd », in : H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 178 ; R. Fossier, *La société médiévale. Collection U. Histoire médiévale* (Parijs, 1991) 434.

107 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 51.

108 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 59 ; cf. Dupont, *Maagdenverleidsters*, 96 : « Armoede en schulden waren meestal de onderliggende factoren die vrouwen tot prostitutie brachten ».

109 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 59.

110 Cf. J.E.Salisbury, *Medieval sexuality. A research guide*. Garland medieval bibliographies V (New York/Londen, 1990) p. XI : « People in the Middle Ages did not necessarily consider transvestism a sexual issue... » Vanuit een hedendaagse opvatting is travestie binnengeslopen in deze studie over seksuele deviantie, net zoals Salisbury werken over travestie heeft opgenomen in haar bibliografie over middeleeuwse seksualiteit.

van de Pol, waar vrouwelijke travestie onder andere in verband wordt gebracht met de steeds hogere huwelijksleeftijd en de toenemende migratie, wat indicatoren kunnen zijn van crisis¹¹¹. Een seksuele connotatie had deze travestie niet¹¹².

De schaarse door ons geregistreerde gevallen bevestigen de economische hypothese niet, aangezien we over de motivatie van onze travesties niet of nauwelijks zijn ingelicht. Van Claudyne Malengin weten we dat ze zich als man verkleedde om als lid van een dievenbende beurzen te snijden¹¹³. Zij was reeds langer op het dievenpad vooraleer ze besliste zich als man te vermommen¹¹⁴. Blijkbaar bood dit haar enorme voordelen, want zelfs na een eerste veroordeling, trok ze opnieuw de broek aan¹¹⁵. Haar keuze voor travestie was slechts een verdere stap in haar maatschappelijke onaangepastheid.

Over Donaze Depoorter zijn we minder goed ingelicht. In de bronnen lezen we dat haar ware identiteit niet bekend was voor ze werd opgepakt¹¹⁶. De reden van haar arrestatie is echter niet bekend. We weten enkel dat ze samenleefde met een priester, zich uitgevend als zijn broer¹¹⁷.

111 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 129-130.

112 Uit de 12de en 13de eeuw zijn wel verhalen bekend over legendarische travestieheiligen, vrouwen die zich als man verkleedden om hun maagdelijkheid te behouden. Soms werden zij geholpen door een bovennatuurlijke tussenkomst die zorgde voor een plotse baardgroei (N.Z. Davis, *Society and culture in Early Modern France. Eight essays* (Londen, 1975) 132; V.L. Bullough, « Transvestites in the Middle Ages », *American Journal of Sociology*, LXXIX (1974) 1384-1389; Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 67). Voor de 17de en 18de eeuw vermelden Dekker en van de Pol een aantal zeldzame gevallen van vrouwen die zich als man verkleedden uit liefde voor een andere vrouw (Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 80 e.v.).

113 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 59 r°.

114 ...dat dies gheleden es zeven of achte jaren dat zoe huer betroocken heift met diverschen gheselcepen, die hemlieden alle gheveerden met stelene ende dieften ende ten fyne dat men huer te min bekennen zoude, heift huer oynt zydert ghecleed ende gheghaen in manshabyten (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1514, f° 75 r°).

115 ... haer weder desguyseirde ende cleede huer in mans habyte omme onder 't dexele van dien te bet te continueirne in huer dieften (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1514, f° 75 r°).

116 ...zo dat men tot hueren vanghene anders niet gheweten heift dan zoe een mans persoon was (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1502, f° 34 r°).

117 ...heift huer ghecleed in mans habyte ende de name ghedaen gheven Pierkin, doende ooc te verstane dat zoe broedre was van den zelve priestre. In welken staet van mans habite zoe metten voorseide priestre te Luevene ghewuend heift twee jaeren tyds of daer ontrent... (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: Eerste verluuydboek, 1502, f. 34r°).

Ook al hadden zij andere misdrijven op hun kerfstok, toch werden beide vrouwen wel degelijk voor travestie veroordeeld. Dit leiden we af uit het feit dat in de schoutrekeningen enkel hun travestie als reden voor bestraffing werd opgegeven. Bovendien kreeg Donaze de Poorter een symbolische spiegelstraf opgelegd die duidelijk naar travestie verwees: zij werd in mannenkleren op een schavot gezet en uiteindelijk in vrouwenkleren verbannen, net als Claudyne. De verbanningsstraf wijst erop dat zij als ordeverstoring elementen werden beschouwd; de stadsautoriteiten hadden hen liever niet langer binnen de stadsmuren. Een wetgeving terzake is nochtans niet bekend.

Tot slot maken we nog even de vergelijking met mannelijke travestie. Te Brugge werden in 1475-1476 twee mannen veroordeeld *a cause qu'ils aloient de nuyt deghisez en habillemens de femme*¹¹⁸. De schout trof met hen een minnelijke schikking. Deze lichte straf hadden ze waarschijnlijk te danken aan het feit dat hun verkleedpartij slechts als een grap werd beschouwd, die niet werd getolereerd omdat hij 's nachts had plaatsgevonden. Carnaval en carnavaleske sekswisselingen waren een bekend en aanvaard fenomeen in de Middeleeuwen¹¹⁹. Hierbij betrof het vaker mannen die vrouwenkleren aantrokken dan omgekeerd¹²⁰. Mannen verkleedden zich voor hun plezier, vrouwen uit noodzaak¹²¹.

---

118 BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1475-1476) f° 69 r°.

119 Davis, *Society and culture*, 136-142 ; Bullough, « Transvestites in the Middle Ages », 1392 ; Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 45.

120 Davis, *Society and culture*, 136.

121 Een andere interpretatie van het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke travestie vindt men bij V.C. Bullough, « Cross dressing and gender role change in the Middle Ages », in : V.L. Bullough en J.A. Brundage, (ed.), *Handbook of medieval sexuality* (New York/Londen, 1996) 223-242.

Hekserij

1530 is in de loop van ons betoog al meermaals als een scharnierdatum naar voor gekomen. Ook inzake hekserij is omstreeks dat jaar een belangrijke nieuwigheid vast te stellen: voor het eerst werden te Brugge twee personen voor demonologische hekserij veroordeeld en verbrand¹²². Daarvóór waren enkel gevallen van rituele magie voorgekomen en één van schadelijke toverij.

Zolang hekserij niet meer was dan schadelijke toverij en rituele magie¹²³, toonden de wereldlijke overheden slechts een beperkte interesse¹²⁴. De repressie van rituele magie is hierbij tekenend: als *contrarie gode ende den kersten geloove*, als louter godsdienstdelict dus, achten de autoriteiten het voldoende wanneer dit door de biechtvader werd gepenaliseerd¹²⁵. Pas wanneer de opvatting verspreid raakte van

---

122 Op 6 juli 1532 werden twee personen verbrand omdat ze zich *overghegheven hadde den viant vander helle ende gheloochendt den ghecruusten godt, belovende quaet te doene ende gheen duecht ter eeren vanden voorseiden viant ende ... zydyert diere tyt ... by middele rade ende hulpe vanden zelven viandt ten diverschen stonden ghedaen ... diversche zaken die verboden zyn in verminderthede van gode almachtich, contrarie zyne gheboden ende vander heleggher kerke* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verlyuydboek, 1532, f° 231 v).

123 Bij demonologische hekserij stond het pact met de duivel centraal en werd daarom met de brandstapel bestraft; bij toverij en magie werd de strafmaat bepaald door de aangerichte schade.

124 « Alles wijst erop dat de toverij in de vijftiende eeuw niet zeer ernstig werd genomen. » (Vanhemelryck, *De ammanie van Brussel*, 86); « Het is duidelijk dat niemand in de hekserij een bedreiging voor de samenleving of een aantasting van haar christelijke grondslag zag. » (R.C. Van Caenegem, « Slotwoord » in: M.-S. Dupont-Bouchat (ed.), *De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Regime. Juridische, institutionele en sociale aspecten*. Colloquium Standen en Landen. Standen en Landen, LXXXVI (Kortrijk, 1987) 211).

125 Lyne Goossens had bekend dat *zoe over meneghen tyt van jaren ghecommitteirt heift diversche supersticieuse zaken, smakende ongheboovicheyt ende tooverye, daer inne zoe gheloove ende betrauwen ghehadt heift, contrarie den helegghen kerstenen gheloove, den goddelicken rechte ende ordonnancien van onse moeder de heleghe kercke. Ende al eist zo dat huer datte te meer stonden by hueren biechtvadere gheblameert ende verboden es gheweist, nochtans en heift dat niet ghelaten, maer es daerinne bleven continuerende tot nu onlanx leden dat zoe te diere causen ghevanghen es gheweist* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: Eerste verlyuydboek, 1530, f° 215 v°). Het feit dat Lyne aanvankelijk slechts door haar biechtvader werd berispt, was volledig overeenkomstig de leer van de rechtsgeleerde Filips Wielant. Aangezien hij *superstitien* gelijkstelde met ongheboovicheden, oordeelde Wielant dat deze bijgelovigen « staan te remitterene den biechtvadere omme penitencie daerof te doene » (Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, 78).

het bestaan van een duivelssekte die, door middel van seksuele immoraliteit, het voortbestaan van de maatschappij bedreigde, waren de wereldlijke overheden bereid tot een harde repressie.

Voor de twee Brugse gevallen van demonologische hekserij uit onze periode is het niet duidelijk of de seksuele component reeds een rol speelde in de veroordeling; wij beschikten niet over de nodige bronnen om dit na te gaan. Toch willen we wat langer blijven stilstaan bij dit aspect van de heksenprocessen, omdat dit ons inziens de meest diepgaande verklaring biedt voor het verschijnsel heksenwaan en heksenjacht¹²⁶.

Eerst en vooral kunnen we opmerken dat deze heksenjacht in de eerste plaats een vrouwenjacht was¹²⁷. Vooral de repressie van demonologische hekserij maakte slachtoffers onder de vrouwen, meer dan dit bij schadelijke toverij of rituele magie het geval was. Dat men zich tegenover mannelijke heksen zoveel toleranter opstelde ten tijde van de heksenwaan, stelt dit beeld alleen maar scherper: men kan spreken van een discriminatie tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen die zich aan rituele magie hadden schuldig gemaakt, eerder of bijna steeds als demonologische heks werden bestraft, terwijl de mannen eerder of bijna steeds als bijgelovigen en oplichters werden betuigd¹²⁸. Antifeminisme is dan ook een woord dat door vele historici in de mond werd genomen¹²⁹.

---

126 In zijn *Geschiedenis van de seksuele normen* bespreekt de psycholoog C. van Emde Boas het verschijnsel heksenwaan als een gevolg van een veranderde, namelijk afwijzende houding tegenover seksualiteit (p. 103 e.v.).

127 Leveck, *La grande chasse aux sorcières*, 136-137 ; D. Vanysacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*, Vlaamse historische studies V (Brugge, 1988) 97 ; H. Soly, « De grote heksenjacht in West-Europa, 1560-1650 – een voorlopige balans », *Volkskunde*, LXXXII (1981) 123 ; R. Kieckhefer, *European witch trials. Their foundations in popular and learned culture, 1300-1500* (Londen, 1976) 96.

128 J. Monballyu, « De houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot 17de eeuw » in : M.-S. Dupont-Bouchat (ed.), *De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Regime. Juridische, institutionele en sociale aspecten. Colloquium Standen en Landen. Standen en Landen*, LXXXVI (Kortrijk, 1987) 27 ; Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 99.

129 Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 97-99 ; Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75 ; Monballyu, « Rechters tegenover hekserij », 27 ; Van Caenegem, « Slotwoord », 207.

Vrouwenhaat was geen nieuw verschijnsel in de vijftiende en zestiende eeuw; het was reeds lang latent aanwezig in het middeleeuwse gedachtegoed. Op het einde van de Middeleeuwen werd die misogynie, ingegeven door een angst voor de vrouw, versterkt. Impulsen hiertoe kwamen vanuit geleerde kringen. De *Malleus Maleficarum* bijvoorbeeld, ademde heel sterk die geest uit¹³⁰. Het succes van de *Malleus* was echter pas mogelijk wanneer het daarin verkondigde gedachtegoed aansloot bij wat in brede kringen leefde¹³¹. Deze voorwaarde werd voldaan toen op het einde van de vijftiende eeuw, maar vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, een crisissituatie ontstond rond de seksuele en huwelijksmoraal.¹³² Een overschot aan ongehuwde vrouwen was hiervan de oorzaak.¹³³ Overspel, hoererie en ontucht zouden hierdoor een dringender probleem geworden zijn¹³⁴, of werden op zijn minst als dusdanig beschouwd. Tegelijkertijd waren zelfdiscipline en gecontroleerde lust echter de norm geworden. In gewetensnood gingen mannen daarom hun eigen (wan)gedrag toeschrijven aan de verleiding door vrouwen; ze gingen hun ongetemperde seksuele verlangens beschouwen als opgewekt door een heks. “Les inquisiteurs, dans les sorcières, combattaient leurs propres désirs.”¹³⁵ De repressie van heksen leek daarom ingegeven door een groeiende bezorgdheid om seksualiteit. Uit heksenpro-

130 De *Malleus Maleficarum* wordt door Richards geïntroduceerd als « one of the most notable works of demonology ». (Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75). Het werd gepubliceerd in 1486 door twee inquisitoren, Institoris en Sprenger en is zeer invloedrijk geweest en van groot belang voor de verspreiding van het demonologisch gedachtegoed. Het werd ook gekenmerkt door « pathological misogyny and sex-obsession » (*Ibidem*).

131 L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming van de zeden* (Baarn, 1983) 14.

132 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 125.

133 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 146. Zie ook Soly, « Een voorlopige balans », 123.

134 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 124.

135 D. Müller, « Procès de sorcellerie et répression féminine », *Hérésis*, XII (1989) 38. Ook Soly heeft het over schuldgevoelens : « voor mannen die zich overgaven aan seksuele losbandigheid was het gemakkelijk hun satanswerk op het andere geslacht te projecteren – heksen beschikten over magische krachten om hem te verleiden » (Soly, « Een voorlopige balans », 123). Cf. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 104 : « Daarin moet vooral benadrukt worden dat heksen bij mannen een buitengewone passie voor andere vrouwen kunnen oproepen. Zij kunnen hun hart zo laten ontvlammen dat ze door niets worden tegengehouden : door geen schaamte, straf of vermaan... ».

cessen blijkt een bijna ziekelijke belangstelling voor de seksuele omgang van de heks met haar duivelsboel. “Het is opvallend welke belangrijke rol de seksualiteit speelde in het heksenproces.”¹³⁶ Aangezien seks zo domineerde, moet waarschijnlijk daar een/de verklaring voor de heksenjacht worden gezocht. En aangezien de seksualiteit als het ware verpersoonlijkt werd door de vrouw, kon de heksenjacht een vrouwenjacht worden. “Nul doute que la peur de la sexualité et de la femme n’ait alimenté la chasse aux sorcières.”¹³⁷ De vrouwelijke macht over de seksualiteit en ook over de voortplanting, boezemde de tijdgenoten angst in¹³⁸. Het informeel-vrouwelijk circuit van moeders, vroedvrouwen, koppelaarsters en wijze raadgeefsters ontsnapte aan de controle van de mannen en was daarom verdacht¹³⁹. Men wilde de vrouw, haar kennis en haar macht over seksualiteit en voortplanting controleren. De vroedvrouw was verdacht omdat zij goed geplaatst was om contraceptie, abortus of kindermoord toe te passen¹⁴⁰; de koppelaarster ageerde als hulp van de duivel als zij eerbare dochters probeerde te verleiden¹⁴¹; de moeder had macht over haar dochters. Vrouwenmacht was dus in hoofdzaak seksuele macht, macht over seksualiteit en voortplanting.

Te Kortrijk, waar het demonologisch en geleerde hekserijconcept nooit echt ingang vond¹⁴², vinden we een aanwijzing hoe ook in de

---

136 Vanhemelryck, *De ammanie van Brussel*, 93 : « Een overdreven, bijna ziekelijke belangstelling blijkt te bestaan bij allen die iets te maken hebben met het verschijnsel. Heksenvervolgers en inquisitoren schijnen met uitzonderlijke voorliefde de seksuele uitpattingen van de heksen te vertellen en daarna te veroordelen ». Cf. Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75 : « But what is perhaps most interesting is the centrality of sex ».

137 Müller, « Procès de sorcellerie et répression féminine », 38.

138 Levack vermeldt meermaals het motief van de mannelijke angst tegenover de vrouw (Levack, o.c., 144).

139 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 268. Over de angst voor deze traditionele rollen van de vrouw in de middeleeuwse samenleving, zie Levack, o.c., 139-141.

140 Dresen-Coenders, o.c., 94, 99, 109.

141 Dresen-Coenders, o.c., 98, 113.

142 Pattyn, die de heksenprocessen te Kortrijk bestudeerde, stelde vast dat pas in de periode 1596-1605 een aantal demonologische vormelementen in de procedure werden ingelast. De schepenen waren echter nog steeds te weinig vertrouwd met de demonologische leer, zodat zij de heksenprocessen niet in die zin interpreterden. (K. Pattyn, *Heksenprocessen voor de Kortrijkse schepenenbank (16de-18de eeuw)*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1964) 215-227).

volksmond een verband werd gelegd tussen immoraliteit en hekserij.

De weduwe van Andries Mondet werd er verweten een toveres te zijn¹⁴³. Zij had echter ook al geen al te beste reputatie op seksueel vlak. Meermaals werd ze nageroepen een hoer te zijn¹⁴⁴. De toverpraktijken waarvan ze werd beschuldigd, hadden, toevallig of niet, ook op dit terrein betrekking. Er werd gezegd dat *zou den mannen haer ghegheven hadde*. In liefdesmagie kende men aan haar een belangrijke (verleidings)macht toe¹⁴⁵. Deze vrouw was niet de enige (vermeende) heks die (vermeend) non-conformistisch seksueel gedrag vertoonde. Levack stelde vast dat meerdere heksen, vóór hun in beschuldigingstelling, reeds eerder wegens ontucht, prostitutie, of overspel waren veroordeeld¹⁴⁶. Dit kan er op wijzen dat de heksenwaan geworteld was in een preoccupatie met seks.

Voor het volk lag in de seksuele macht van de vrouw een reële basis voor hekserijpraktijken verscholen; de geleerde rechters verbonden aan deze volkse overtuiging hun opvatting over de morele inferioriteit van de vrouw¹⁴⁷. Doordat zij de vrouw, meer dan de man, als een zinnelijk wezen beschouwden, meenden zij dat de vrouw ontvankelijker was voor de (seksuele) avances van de duivel. Dit implieerde dat de vrouw door hen als het werktuig bij uitstek van satan werd gebrandmerkt¹⁴⁸, want door middel van de seksualiteit, en meer bepaald de immoraliteit, wilde de duivel zijn rijk doen zegevieren¹⁴⁹. Heksen, wellustige wezens, hielpen hem daarbij door het aanzetten, het verleiden tot immoreel gedrag, ontucht, overspel, kindermoord¹⁵⁰. Op die manier wilde de duivel de christelijke samenleving ondermijnen. « De leden van de hele leidende stand van de toenma-

---

143 *Thevelin over de weduwe van Andries Mondet jeghens Mathys van Ronneke barbier. Het heeft ghelieft de verweerdere te zegghene dat zoe een tovereghe was, dat zou den mannen haer ghegheven hadde ende vergaderinghe van volcke maecte, meigaders diverssche andre groote iniurie. Zeide ooc dat zou beter was ghebernt te zyne an een stake dan dat zou achter strate ghinc...* (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr.2052 (gedingboek 1515-1517) f° 173 r°).

144 KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2052 f° 232 r°.

145 Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 60 ; Kieckhefer, *European witch trials*, 57 ; cf. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 207 : « Het haar gold als een uitstekend tovermiddel ».

146 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 151-152.

147 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 139.

148 Soly, « Een voorlopige balans », 125.

149 Van Caenegem, « Slotwoord », 213.

150 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 68.

lige christenheid waren overtuigd geraakt van het bestaan van een aartsgevaarlijke bedreiging tegen het christendom zelf, op touw gezet door een letterlijk duivelse samenzwering. »¹⁵¹ Deze samenzwerings-theorie werd ontworpen, geconstrueerd. Elementen uit het volksge-loof vormden de bouwstenen, maar werden samengesmeed tot een nieuw en consistent geheel, waarin de duivelssekte, een geleerde toe-voeging, centraal stond. Hiermee wilden de geleerden de crisis in de maatschappij verklaren. Tegelijkertijd weerspiegelt de theorie de opvattingen van die tijd, geeft ze aan waar de tijdgenoten de oorza-ken legden van de impasse; de preoccupatie met seks is een duidelijk-ke aanwijzing dat dat als wortel van alle kwaad werd aanzien. Deze seksuele obsessie was een deviante uitloper van de nieuwe bezorgd-heid voor seksualiteit die we hebben zien groeien vanaf het einde van de vijftiende eeuw, maar vooral vanaf omstreeks 1530.

Besluit

De repressie van hekserij, travestie, overspel en de misbruiken in prostitutie hebben we kunnen kaderen binnen eenzelfde evolutie, een civilisatiebeweging die omstreeks 1500 in een stroomversnelling raakte. We hadden ook de vervolging van een aantal andere delicten onderzocht op hun relevantie binnen de context van de laatmiddel-eeuwse samenleving¹⁵². Wij konden wel achterhalen waarom de maat-schappij die praktijken schadelijk achtte en bijgevolg probeerde te onderdrukken; een specifiek laatmiddeleeuws (nieuw) motief dat zou toelaten hun repressie te kaderen binnen dezelfde civilisatiebeweging, hebben we echter niet gevonden. Het is vreemd dat bijvoorbeeld de vervolging van sodomie geen gelijkaardige kentering kende; Otis stelde voor de Languedoc nochtans wel een geïntensifieerde persecu-tie vast¹⁵³. Misschien zou voor Brugge een uitgebreid onderzoek uit-

---

151 Van Caenegem, « Slotwoord », 213.

152 Dit artikel is een gedeeltelijke bewerking van mijn licentiaatsverhandeling : M. Naessens, De beteugeling van seksueel en religieus deviant gedrag door de stads-schepenbanken van Kortrijk en Brugge, 1459-1537. Een onderzoek naar het civilisatieproces vanuit gerechtelijke bronnen (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1998) (promotor : prof.dr. Paul Trio).

153 Otis, Prostitution in medieval society, 109.

sluitsel kunnen geven. Ook schaking en verkrachting en blasfemie en heiligschennis kunnen (voorlopig) niet in deze ontwikkeling worden ingepast.

Net zoals moet genuanceerd worden naar delict, en niet alles zomaar bij dezelfde evolutie kan worden betrokken, dient er ook een onderscheid gemaakt te worden naar plaats. In onze inleiding stelden we als doel voorop Kortrijk en Brugge met elkaar te confronteren; de kleine regionale industriestad tegenover het grote internationale handelscentrum. We vermoedden dat de schepenen, die bepalend waren voor de rechtspraak, een andere mentaliteit zullen hebben gehad, gezien hun verschillend maatschappelijk milieu. Dit kwam het best tot uiting inzake de heksenvervolging waar bleek dat de Kortrijkse schepenen duidelijk minder vertrouwd waren met de demonologische literatuur en de heksen op een minder geleerde, maar meer volkse manier beoordeelden. Het Kortrijkse prostitutiebeleid, zo dat er al was, tekende zich erg zwak af; het was niet mogelijk er krachtlijnen in vast te stellen zoals te Brugge. De nieuwe aandachtspunten die we in de Zwinstad constateerden, waren in ieder geval niet prominent aanwezig in Kortrijk. Enkel inzake overspel stelden we een gelijkijdige en gelijkaardige evolutie vast.

Het algemene beeld is dus dat van een conservatiever Kortrijk, waar de schepenen bleven vasthouden aan het adagium "Ordnung muss sein", zonder daarin veel nieuwe elementen te integreren. Te Brugge gold de situatie zoals we ze eerder hebben beschreven; daar zette zich namelijk op een aantal terreinen een ethisch reveil door.

Een eerste fase ving aan in het laatste kwart van de vijftiende eeuw; een sterkere profilering zette zich door omstreeks 1530. Hierdoor wordt duidelijk dat de morele hervorming reeds vóór het concilie van Trente was ingezet. In de literatuur wordt deze hervorming vaak geplaatst binnen het kader van Reformatie en Contrareformatie. Deze laatste besteedde inderdaad veel aandacht aan het huwelijk en de hervorming van de zeden, maar dit was niet zo nieuw als men soms beweert. Het was slechts een recuperatie en versterking van een aantal waarden die, zoals aangetoond, reeds in de late Middeleeuwen op de voorgrond traden. De hervorming van de zeden toonde zich toen in de eerste plaats een wereldlijk en geen kerkelijk ideaal.

Wij sluiten ons echter niet aan bij de interpretatie van de letterkundige Herman Pleij, die dit proces in verband brengt met een nieuw stedelijk/burgerlijk bewustzijn. Hij stelt dat de burgerij zich in de vijftiende eeuw is gaan profileren omdat zij zich bewust werd van haar eigen positie, met eigen belangen¹⁵⁴. Een uiting daarvan was het ontstaan van de eerste stedelijke literatuur: teksten geschreven door burgers, voor burgers, maar vooral gekaderd in een stedelijke context, wat compleet nieuw was¹⁵⁵. Bovenal zou dit stedelijk bewustzijn zich geuit hebben in een nieuwe moraal, een burgermoraal, waarin matiging en zelfbeheersing voorop stonden. Wij vonden echter geen aanwijzingen dat het ethisch reveil dat wij constateerden in verband te brengen is met een burgerlijk bewustwordingsproces. Wij zijn eerder geneigd om het ethisch reveil te kaderen binnen de economische en sociale crisis die op het einde van de vijftiende eeuw de kop op stak. Zowel het ontstaan van de repressie van travestie, als de wijzigingen in de repressie van prostitutie en overspel, hebben we met de crisis in verband gebracht. De verminderde arbeidsmogelijkheden van de vrouw zou de aanleiding geweest zijn tot het ontstaan van een traditie van travestie; bij de bestraffing van overspel dook de bezorgdheid om het materiële welzijn van de verlaten partner in de bronnen op; inzake prostitutie vermoedden wij een verandering in vraag, aanbod en politiek ten gevolge van de economische crisis.

In onze interpretatie, waarbij de crisis als motor van een beweging werd gezien, is het misschien nogal ironisch om van een *civilisatie*-proces te spreken. Gedefinieerd als een proces van toenemende normering, klinkt deze term echter toch aannemelijk. En dat dat proces van toenemende normering op het einde van de vijftiende eeuw in een stroomversnelling terecht kwam, is ons inziens voldoende aangevoeld. Toch willen we er nogmaals op wijzen dat een aantal van de beschreven stellingen slechts hypothesen waren. Veronderstellingen die weliswaar gegroeid zijn uit een ruimere studie met een stevige bronnenbasis, maar die toch nog verder onderzoek ter bevestiging (of ontkenning) vragen.

154 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, o.a. 35-36, 322-323.

155 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 151-160; M. Boone, Th. De Hemptinne en W. Prevenier, « Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijssels 'De spiegel der Minnen', ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late Middeleeuwen? », *Jaarboek van de koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica 'de Fonteyne' te Gent*, XXXIV (1984) 13-18.